

گنجینه، احیاگر چاپ کلاقه‌ای در ایران

عبدالمجید شریف زاده

استاد گنجینه را باید پدر چاپ کلاقه‌ای در ایران دانست؛ هنرمندی که با آموزش هنر خود به مشتاقان این هنر در دوره‌های مختلف هنری و دانشگاه‌ها باعث احیای آن گردید.

چاپ کلاقه‌ای جزو رشته‌هایی از هنرهای سنتی است که هم جنبه‌های کاربردی دارد و هم وجه هنری آن اهمیت می‌یابد؛ هنرهایی که به مرور زمان کاربردهای اولیه خود را از دست داده و با شرایط اجتماعی و اقتصادی کمتر مورد استفاده قرار گرفته و بیشتر جنبه‌های تزیینی آن اهمیت یافته است.

از آن هنگام که انسان نیاز به پوشش را احساس کرد و به علت میل به تنوع، پوشش‌های خود را با رنگ‌های طبیعی و با وسایل ساده نقش‌دار کرد، چاپ پارچه آغاز شد. با نگاه به مستندات باستان‌شناسی باید گفت که نقش‌دار کردن پوشش‌ها قبل از پیدایش رنگرزی به وجود آمد. چاپ به وسیله باسمه یا قالب را نیز باید به هزاره چهارم پیش از میلاد نسبت داد. مهر در پیشرفت تمدن دنیای کهن سهم بسزایی داشت. کهن‌ترین مهرها دارای نقوش هندسی ساده و ماریجی و گاه مهرها روایتگر داستان‌ها و یا نقوش انسانی بوده است.

چاپ کلاقه‌ای که در شرق آسیا و جاوه به باتیک معروف است، در مراحل اولیه، نوعی مقاوم سازی توسط گره زدن نقاطی از پارچه بود که از نفوذ رنگ به داخل آن جلوگیری می‌کرد و امروزه این شیوه را پیچمان یا باندانا می‌گویند.

قدمت این هنر را در جزایر اندونزی به ۲۰۰۰ سال قبل رسانده‌اند. اما استفاده از موم به عنوان یک ماده مقاوم، سال‌ها قبل از آن در مصر رایج بود و مصریان تصاویر خود را با استفاده از موم‌های مذاب رنگی بر روی تابوت نقاشی می‌کردند تا در اثر مرور زمان آسیب نبینند. استفاده از ترکیب صمغ، موم و سقز اولین بار توسط ایرانیان انجام گرفت و شیوه‌های قبلی منسوخ شد. در این روش ابتدا تمام پارچه را با موم و صمغ‌های گیاهی می‌پوشاندند و سپس قسمت‌هایی از موم را می‌تراشیدند و آن را رنگ می‌زدند. با تکرار این عمل چندین رنگ روی پارچه به وجود می‌آمد، که این روش را به نام ترک یا تار عنکبوتی می‌شناسیم.

پارچه ابریشم اولین پارچه‌ای بود که برای چاپ کلاقه‌ای یا باتیک مورد استفاده قرار گرفت و چون ایران در مسیر جاده ابریشم قرار داشت، یکی از مهم‌ترین خریداران و فروشندگان ابریشم خام از چین به کشورهای مغرب زمین محسوب می‌شد.

در دوره ساسانیان چاپ روی پارچه در ایران تکامل یافت و روش‌های نوینی در تزیین پارچه‌های پشمی و کتانی و

ابریشمی ابداع گردید و استفاده از قالب‌های چوبی سرعت عمل چاپ را افزایش داد. اما تنها یک نمونه از کلاقه ای به نام «فدک» در دوره صفویه مرسوم بوده است.

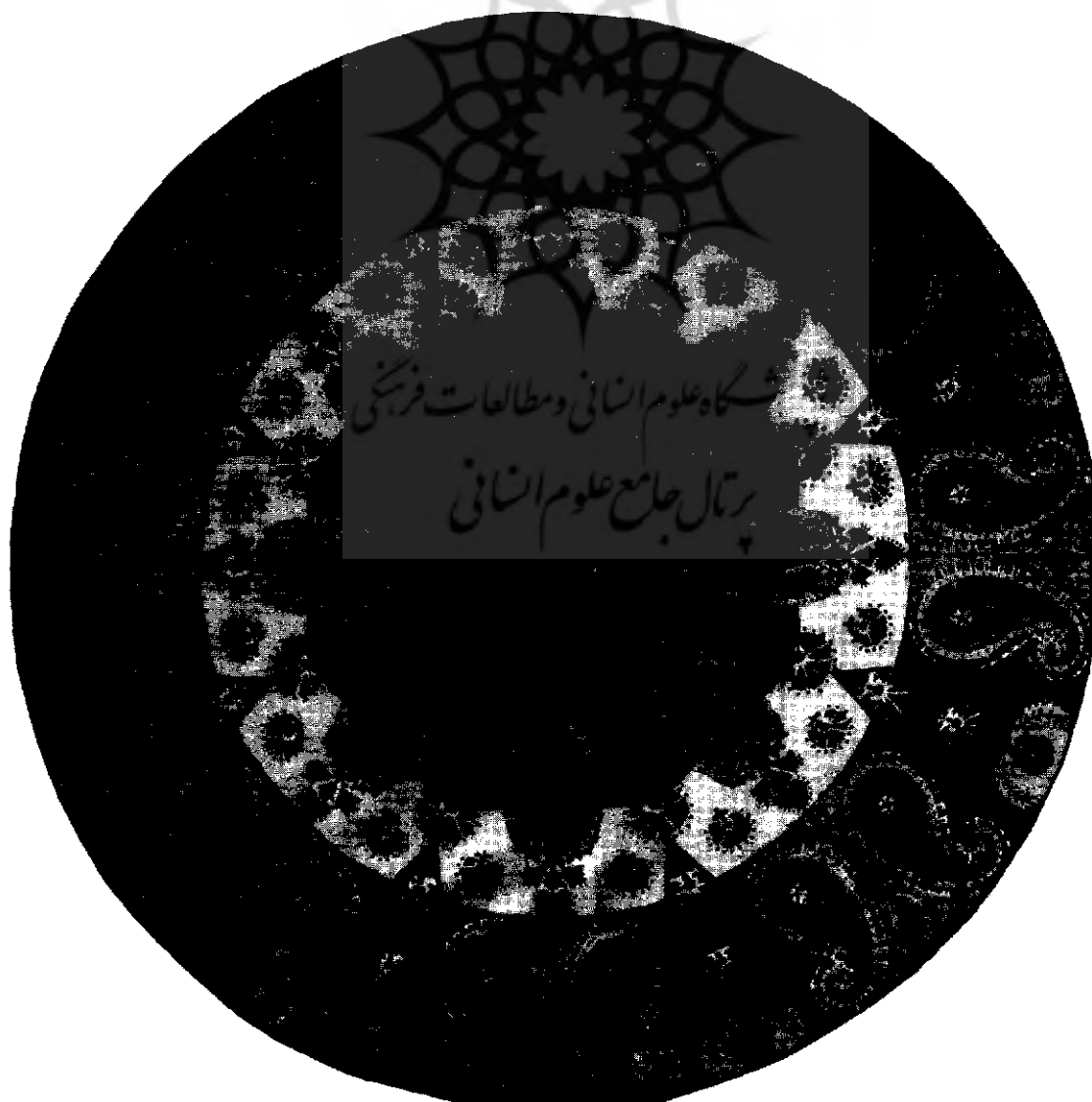
استفاده از قالب برای دو نوع چاپ کلاقه ای و قلم‌کار مرسوم شد. در چاپ قلم‌کار رنگ به صورت مستقیم بر روی پارچه نخ‌ی (کنان) منتقل، اما در چاپ کلاقه ای نقش توسط یک ماده مقاوم روی پارچه منتقل می‌شود و سپس پارچه را رنگ می‌کنند.

وجه اشتراک بین این دو شیوه استفاده از قالب و تکرار شونده بودن نقش و وجه تمایز آن نیز در نوع ساخت قالب‌های آن است. قالب‌ها در چاپ قلم‌کار از چوب‌هایی نظیر گلابی و با شیوه مثبت و در چاپ کلاقه ای از تخته سه لا و به شیوه معرق ساخته می‌شود. اما باید گفت قبل از اینکه شیوه معرق برای ساخت قالب استفاده شود، از قالب‌های قلم‌کار برای چاپ استفاده می‌کردند. برای سرعت بخشیدن در ساخت قالب و ایجاد تنوع، شیوه معرق در ساخت قالب به کار گرفته شد. باید گفت در هر دو روش قلم‌کار و کلاقه ای چاپ و نقاشی وجود دارد که نقاشی کلاقه ای به باتیک هم مشهور است.

در نقاشی باتیک نیز تکنیک کار، استفاده از همان ماده مقاوم است.

تفاوت در بین چاپ قالب‌های یکسان و رنگرزی یکی از ویژگی‌هایی است که در صنایع دستی مطرح می‌شود و کار را از حالت ماشینی تکرار شونده خارج می‌کند.

استفاده از تقارن و قرینه سازی در کارها به عنوان یکی از ویژگی‌های کارهای استاد گنجینه دیده می‌شود. قرینه سازی در بسیاری از هنرها مثل معماری، قلم‌زنی و به نوعی دیگر در سفالگری به صورت گسترده مطرح می‌شود؛ خصوصاً آثاری که به صورت قطعه مثل روسری و کارهای تک می‌بینیم.

از دیگر ویژگی‌های کارهای ایشان نظم در آثار و گاه بی‌نظمی در نظم است. تراکم و پراکندگی نقش‌ها نیز در آثار، خلوت و جلوتی را به وجود می‌آورد که در آثار سنتی ما حائز اهمیت است. این خصوصیت بر زیبایی کارها می‌افزاید.

از دیگر جنبه‌های کارهای ایشان، استفاده از نقش‌ها و بن‌مایه‌های کاملاً سنتی است. یکی از نقش‌های بسیار مطرح در آثار استاد گنجینه نقش بوته‌ها (سروی‌ها) است. از بوته

تعاریف بسیار شده است. بوته را

گاه به عنوان سرو، گاه به عنوان

شعله، آتش و نور دانسته‌اند و

نمونه‌هایی از این تعبیر را در نماد

شناسی‌هایمان داریم. در آثار استاد گنجینه

انواع بوته مانند بوته خرقة، بوته جقه و... و

نقش‌هایی که کاملاً شبیه سرو است مشاهده

می‌شود. این نقش‌ها را در کنار نقوش دیگر مثل

دایره‌ها و گل‌ها می‌بینیم. در کنار آنها انواع تکنیک

برای زمینه سازی در کارهای ایشان دیده می‌شود.

رنگ‌های به کار رفته در آثار استاد گنجینه ۲ تا ۳ رنگ

حاکم است، مثل سبز، قرمز و گاه زرد، اما ایشان از رنگ‌های متنوع

دیگر نیز استفاده کرده‌اند. تنوع رنگ‌های استاد در ترکیبات رنگی از

ویژگی‌های کارهای ایشان است.

نکته دیگری که ایشان در کارهایشان رعایت کرده‌اند استفاده از ابزارهای

بسیار ساده برای چاپ یا زمینه سازی است. همانند زمان‌هایی که از یک تکه ابر یا یک تکه چوب استفاده کرده‌اند،

و گاهی استفاده از در نوبابه و لوله پولیکا را می‌توان در کارهای ایشان دید. باید گفت ایشان با استفاده از ابزارهای

بسیار ساده و ابتدایی، نقش‌های بسیار زیبا آفریده‌اند که در نگاه اول قابل تشخیص نیست.

استفاده از قالب، شیوه ترک (تار عنکبوتی)، شیوه باندا (بیچمان)، شیوه افشان، چاپ مستقیم و چاپ سیلک از دیگر

بازرهای آثار ایشان محسوب می‌شود.

در زمینه شیوه افشان باید گفت این شیوه را در بسیاری از هنرهای سنتی مان داریم، به خصوص در کتاب آرایی که

برای تزیین حاشیه‌ها استفاده می‌شد. در آن‌جا آن قدر این شیوه پیشرفت کرد و ظریف شد که به آن افشان مویی،

افشان پر پشه ای و... نیز اطلاق شد. از همین روش افشان‌گری در زمینه سازی به صورت پاشیدن واکس در مراحل

مختلف بافت آثار بسیار زیبایی به دست آمده است.

در بسیاری از کارهای استاد گنجینه استفاده از شیوه قلم کار یعنی چاپ مستقیم وجود دارد که در چاپ کلاکه ای

معمول نیست، اما ایشان با تلفیق این دو شیوه آثار بسیار زیبایی آفریده‌اند.

ایشان گاهی از شیوه سیلک و تلفیق آن با کلاکه ای در کارهای خود استفاده کرده‌اند که این تلفیق‌ها باعث ایجاد

تنوع و پدید آمدن کارهای بس بدیع گردیده است. در کارهای نقاشی و پارچه‌های متری و قواره ای ایشان نیز

ترکیب تکنیک‌ها دیده می‌شود.

باید گفت با اینکه ممکن است استاد از یک قالب در کارهای مختلف استفاده کرده باشند، اما به هیچ عنوان کارهای

تکراری در آثارشان دیده نمی‌شود و هر کدام از آنها در رنگ، ترکیب و فضا سازی خصوصیات خود را دارند.

همان گونه که گفته شد، پارچه ابریشم برای چاپ کلاکه ای استفاده می‌شد که در ابتدا به علت ظرافت ابریشم و

چسبندگی واکس وقتی پارچه ابریشم را از میز چاپ بلند می‌کردند، پارچه مقداری کج می‌شد. استاد گنجینه حتی

راه حلی نیز برای این مشکل پیدا کردند: با دوختن یک پارچه توری در زیر کار، ضخامت و ایستادگی پارچه ابریشم

افزوده می‌شد و در نهایت از کج شدن نقوش جلوگیری به عمل می‌آمد.

باید گفت هنر چاپ کلاکه ای در ایران مرهون زحمات استاد گنجینه است.